

BERGSON FELSEFESİNDE BİLİNÇ, SÜRE, MADDE VE EVRİM İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA HAYAT

Ceyhun Akın CENGİZ*

Öz

Bu çalışmada Fransız filozof Bergson'un hayat ve hayat hamlesi anlayışı çerçevesinde bilinç, bellek, süre, madde ve evrim arasında kurduğu ilişki açıklanmaya çalışılacaktır. Onun metafizik hakkındaki görüşlerinin esasını hayat ve hayat hamlesi anlayışı oluşturmaktadır. Bergson hayat hamlesi anlayışı çerçevesinde, birbirinden kopukmuş gibi görünen süre, evrim, bilinç ve bellek kavramlarının arasında bağlantı kurduğu gibi bunların ne olduklarını, nasıl oluştuklarını, birbirleri, mekân ve madde ile olan ilişkilerini de açıklamıştır. Bergson hayat hamlesi kavramı ile esasında hayatı da ifade etmektedir. Bu kavramların hepsi birbirlerinden neredeyse ayıramayacak olmalarından dolayı, birinden bahsedilirken bir anlamda diğerleri de dile getirilmiş olunur. Bergson, bu kavramların yapılarını, kendi felsefi iddiasının temeli olan niteliksel olarak iç içe geçmeyi en iyi şekilde kullanarak, birbirlerine bağlamıştır, böylece bu kavramlar aracılığıyla varlığı bir bütün olarak sunabilmiştir. O, bu yaklaşımını psikolojik ve biyolojik esaslara dayalı bir şekilde oluşturmuştur. Döneminin bilimsel gelişmeleri karşısında mekanik veya finalist bir bakışla varlığın/hayatin değerlendirilemeyeceğini iddia eder. Çünkü ona göre varlıkta/hayatta özgürlük kendisini hâkim kılmaya çalışır. Bergson'un görüşleri bu makalede eleştirel olarak incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hayat, Bilinç, Süre, Madde, Evrim.

Life in the Context of Consciousness, Duration, Matter and Evolution in the Philosophy of Bergson Abstract

In this study, it will be tried to be explained the relationship between consciousness,

* Yrd. Doç. Dr., Ceyhun Akın Cengiz, Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Felsefe Anabilim Dalı, ceyhunakincengiz@gmail.com.

memory, time, matter and evolution within the framework of French Philosopher Bergson's conception of life and vital force (Élan vital). The basis of his views on metaphysics is based on comprehension of life and vital force. Bergson made a connection between the seemingly disconnected concepts; time, evolution, consciousness, and memory within the frame of vital force, as well as explaining what they are, how they are formed, their relations with each other, space and matter. In fact, he also expresses life itself with the concept of vital force. Since all of these concepts are almost inseparable from each other, when one is mentioned others are mentioned as well. Bergson linked closely the structures of these concepts by using the best way the qualitatively intertwinement, basis of his own philosophical claim, so he could present the entity as a whole through these concepts. He created this approach in a kind of way based on psychological and biological principles. Bergson claims that in the face of scientific developments, existence/life cannot be assessed by a mechanical or finalist view, because, according to him, freedom tries to make itself dominant in existence/in life. Bergson's views have been tried to be critically examined in this essay.

Keywords: Life, Consciousness, Time, Matter, Evolution.

GİRİŞ

Bergson'un metafizik hakkındaki görüşlerinin esasını hayat hamlesi anlayışı oluşturmaktadır. Hayat hamlesi anlayışı ile Yaratıcı Tekamül'den önceki iki eseri *Şururun Doğrudan Doğruya Verileri* ve *Madde ve Bellek*'te oluşan uyumsuzlukları gidermeye çalışmış ve aynı zamanda metafizik anlayışını şekillendirmiştir. Bergson hayat hamlesi anlayışı çerçevesinde, birbirinden kopukmuş gibi görünen süre, evrim, bilinç ve bellek kavramlarının arasında bağlantı kurduğu gibi bunların ne olduklarını, nasıl oluştuklarını, birbirleri, mekân ve madde ile olan ilişkilerini de açıklamıştır. Bergson hayatın bilgisinin teorisi ile hayatın teorisinin ayrılmaz olduğunu özellikle de vurgulamıştır.¹ Bergson hayatı özgürlük temelinde açıklamaktadır. Varlık sürekli olarak özgülleşmeyi gerçekleştirmeye çabalarak şekillenmektedir. Varlığı maddeyle değil, süreyle, bellekle, bilinçle izah etmektedir. Maddi alanın zorunluluğuna karşı gelmek için hareketi tinsel bir alanda değerlendiren Bergson hayata egemen olan evrimin önceden belirlenmiş olmadığını ve maddi bir temelde açıklanamayacağını göstermek için bu kavramsal yapıyı kullanmıştır. Hayatı, varlığı, evrimi psikolojik nitelikte bir yaklaşımla anlamlandırmıştır. Mekanik ilkenin varlığa egemen olmadığını ispatlamaya çalışmıştır. Bergson'un bu kavramları ifade ettiği bağlam aşağıda dile getirilmeye çalışılacaktır.

HAYAT, HAYAT HAMLESİ, MADDE, BİLİNÇ VE SÜRE

Bergson'a göre hayattaki hareketin kaynağı, hayatın devamının nedeni ve bağlı olduğu unsur hayat hamlesidir ki, bu hayat hamlesi hayatın içindedir.² Hayat hamlesi

¹ Morkovsky, Mary Christine, "Intellectual Analysis in Bergson's Theory of Knowing", *JHP*, 10, (1972), s. 44.

² Bergson, Henri, *Yaratıcı Tekâmül*, çev. Mustafa Şekip Tunç, MEB Yayınları, İkinci Basım, İstanbul 1986, s. 133.

ile madde arasındaki ilişki Bergson'un metafizik anlayışı açısından önemlidir. Bergson hayatı bir merkezden toptan kopup gelen ve yayılan bir dalga olarak görür. Hayat, yayıldığı yerde maddenin direnciyle duraklar ve yerinde sallanmaya mecbur olur. Bu bir merkezden kopup gelen şey, hayat hamlesinin kendisidir. Hayat hamlesi sürekli olarak önüne çıkan engeli yani maddeyi aşmak için kendisini zorlamaktadır.³ Buradan da anlaşılacağı üzere hayatın temel eğilimlerinden biri ham maddeye etki etmektir. Bergson böylece hayat ile madde arasında ayırım yaparak zıt bir yapının varlığını ortaya koymaktadır. Varlık bu ikisinin ilişkilerinin sonucuna göre oluşmaktadır, diyebiliriz.

Bergson'a göre hayat hamlesi, bir yaratma isteğidir. O hayatı istencin kendisi olarak değerlendirir.⁴ Yalnız bu hamle mutlak olarak yaratamaz, çünkü daima madde ile yani kendi hareketinin zıttı olan zorunlu bir hareketle karşılaşır. Fakat kendisini de böylelikle bulur. Bununla maddeye mümkün olduğu kadar çok özgürlük sokmaya bakar.⁵ Buradaki fikirlerden hareketle maddenin hayata daha baskın ve ondan daha güçlü olduğu anlayışı çıkarılabilir. Çünkü hayat madde engelini takılmaktadır, demek ki madde daha etkin bir konumdadır. Hayat kendini bir anlamda madde ile bulurken, nasıl olur da maddeyi aşabilecektir? Eğer hayat kendisini istediği gibi, özü gereğince ortaya koyamıyorsa, o zaman tam anlamı ile kendisinin de ne olduğu belli olmadığı için etkin bir varlık alanı da değildir. Zira hayat kendini hem başka bir varlıksal yapı ile bulur hem de sonra kendisinin temel özelliği olan özgürlüğü maddeye sokmak suretiyle kendi bünyesine almaya çalıştığı gibi bir sonuca da varılabilir. Buradaki sorunlu durumun açıklığa kavuşabilmesi için maddenin neliğinin yani kaynağının ve özünün ne olduğunun açıklanması önem kazanmaktadır.

Bergson'a göre maddenin kaynağı bellektir çünkü ona göre madde bellekten türer.⁶ Buradan çıkan sonuç itibarıyla maddenin hayata önceliği olması gibi bir durum pek mümkün görünmemektedir; çünkü bellek, süre ile özdeştir. Ayrıca Bergson maddeyi süre ile ilişkilendirerek açıklamaktadır. Şöyle ki, madde sürenin en gevşek, en seyrek halidir.⁷ Başka bir ifade ile madde azaltılmış bir hayattır.⁸ Bergson'un bu fikirleri, sorunlu bu alana açıklık getirmekten çok, bu sorunlu alanın sorunlarını daha da derinleştirmektedir.

Nurettin Topçu, *Bergson* adlı eserinde hayat hamlesinin boşlukta kendini kaybetmemesi için, kendisinin dayandığı bir engelin olduğunu söylemektedir ki bu da

³ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 342.

⁴ François, Arnaud, "Life and Will in Nietzsche and Bergson", *Substance S*, 114, Vol. 3. No.3, (2007), s. 100.

⁵ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 324.

⁶ Bergson, Henri, *Madde ve Bellek*, çev. Işık Ergüden, Dost Kitabevi Yayınları, Birinci Basım, Ankara, 2007, s. 134.

⁷ Deleuze, Gilles, *Bergsonculuk*, çev. Hakan Yücefer, Otonom Yayıncılık, Birinci Basım, İstanbul 2006, s. 29.

⁸ Topçu, Nurettin, *Bergson*, Dergâh Yayınları, Üçüncü Basım, İstanbul 2002, s. 36.

maddedir. Bu durum bombanın patlaması için mukavemetin gerekli olması gibidir.⁹ Bergson, patlayan gülle mecazi üzerinden hayat ve evrim anlayışını maddeyle ilişkisi bağlamında anlatır. Bergson, bu mecaz aracılığıyla hayatın madde ile iç içe geçmiş ilişkisini daha iyi ortaya koyacaktır. Patlayan bir güllenin parçalanması, onun üzerinden aynı anda etki eden iki kuvvetle açıklanır: barutun patlama kuvveti ile güllenin bu kuvvete gösterdiği direnç. Bergson hayatın birey ve türlere ayrılmasının da böyle olduğunu ifade eder. Burada iki sebep çıkar: hayatın ham maddeden gördüğü direnç, kendisinde taşıdığı eğilimlerin kararsız dengelerinden doğan patlayıcı kuvvet.¹⁰ Böylece madde burada patlayıcı kuvveti denetler bir özellik kazanmıştır. Madde ve hayat arasında böyle bir ilişki kurarak, maddenin hayattan daha etkin bir özelliğe sahip olması niteliğinin ifade edilmesini engellemektedir.

Hayat için ilk önce aşılması gereken ham madde direnci, öncelikle bir yere kadar fizik ve kimyasal kuvvetlerle uyumlu olmakla mümkün olmuştur. ¹¹ O zaman hayat önce kendi engelini yaratıp daha sonra da onu aşmaya çalışır. Yaratıcı hamle hep zıttı olan bir hareketle karşılaşmakta ama bir nedenle bunu da kendi yaratmaktadır. Bunun sebebi açıkça görülmemektedir. Kendisini sınırlandırarak dayandığı bir nokta yaratıyorsa, ulaştığı sonuç önceden varsayılmış, görülmüş bir geleceği tasarlamak olur ki bu da Bergson'un felsefesinin temel düşüncesine aykırıdır. Ona göre varlıkta özgürlük, belirlenmemiş olmak durumu hâkimdir. O zaman maddenin var olması nasıl açıklanacaktır? Ayrıca süre kendi ziddini koymakta ve onun aracılığı ile kendini bulmaya çalışmaktadır, ama koyduğu zıttı yine kendisi ve bulduğu şey de yine kendisi olmaktadır. Bu anlamda bir sonuçsuz durum ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Topçu'nun açıklamasında boşlukta kendini kaybetmemesi için diye bir ön şart dile getirilmektedir. Burada şu soru ortaya çıkar, boşluk o zaman hayatın kendisinden üstün bir şey midir? Diğer bir ortaya çıkan durum da Bergson'un boşluk anlayışını kabul etmemesidir. Dolayısıyla bu açıklama tarzı da bunu tam olarak izah etmemektedir.

Bergson, maddenin varlığının ve maddenin süre ile ilişkisinin niteliğinin tam ve kesin bir açıklamasını yapmamaktadır. Maddenin ne olduğu ile ilişkili açıklamalarını, genellikle maddeye yüklediği işlevlerle yapmaya çalışmaktadır, maddenin yaratıcı hamleyi sınırlaması, bir anlamda ona dayanak olması, sürenin somutlaşması/gerçekleşmesi gibi. Bergson'un maddenin neliğini, sürenin en gevşek ve en seyrek hali olması, azaltılmış hayat olması şeklinde açıklamıştır, denebilir. Ancak açık olmayan nokta, hayatın veya hayat hamlesinin neden maddeye ihtiyaç duyduğu ve aralarındaki ilişkinin tam olarak nasıl gerçekleştiğidir.

⁹ Topçu, *Bergson*, s. 36.

¹⁰ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 135.

¹¹ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 136.

Bu ilişkiye belki şöyle yaklaşmak mümkün olabilir. Bergson'a göre evrimin düşünceye doğru gitmesi de temeldir. Hayatın kaynağında bilinç yahut daha iyisi hava fişeğini andıran, bir "süper bilinç" vardır. Onun sönmüş parçaları madde olarak düşer. Bu sönen parçalardan geçerek ve bunları organizma halinde aydınlatarak¹² hava fişeğinde devam eden şey de bilinçtir. Yalnız bir yaratmak isteği olan bu bilinç ancak yaratmanın mümkün olduğu yerde belirir. Bilinç hayatın otomatizme saptandığı zaman uyuklamaya başlar, ancak seçme imkânı yeniden baş gösterdiği zaman uyanır.¹³ Dolayısıyla hayatın temelindeki bu süper bilincin bir nedenle hava fişeği gibi patlamasının ardından onunla ilişkisini koparmış parçalar madde haline döner denebilir. Bu durum, süper bilincin kendi yapısından ve oluşumundaki eksikliklerden dolayı olabilir veya bu süper bilincin varoluş şeklinden dolayı ortaya çıkan bir sorun olabilir. Süper bilinç de bu sorunu aşmaya çalışmaktadır, gibi bir izahın ileri sürülebilir. Çünkü yaratıcı hamle maddeye özgürlük sokmaya çalışmakla, aslında bir anlamda kendine dönmeye çalışmaktadır.

Buradaki anlayış Alman idealizmindeki kullanılan kendine yabancılaşma ve bu sayede kendi bilincine ulaşma anlayışını anımsatmaktadır. Ancak Bergson öncelikle böyle bir değerlendirmeye karşı çıkmaktadır ve bunun için hayatta bir planın ve bir amaca göre var olmanın mevcut bulunmadığını özellikle belirtmektedir. Ona göre hayatın evrimi, geçici durumlara bir sıra uyumdan oluşmuyorsa bir planın da gerçekleşmesi değildir. Çünkü plan önceden bilinen bir şey demektir. Her planda gerçekleşecek olan şeyin, önceden düşünülebileceği ve hatta gerçekleşmesine ait her ayrıntının önceden tasarlanabileceği/bilinebileceği fikri ifade edilmiş olunur.¹⁴ Evrim durmayan yenileşme, bir yaratma ise gittikçe¹⁵ hayatın yalnız şekillerini değil, zekâ için bu şekilleri anlamaya elverişli olacak fikirleri ve hatta bu fikirleri ifade edecek anlatımları da yaratacaktır. O zaman hayatın geleceği şimdiki halini aşacak önceden mevcut veya tasarlanmış bir planın gerçekleşmesi olmayacaktır.¹⁶ Bergson hayatın tek bir amacının olmadığını vurgulasa da, yukarıda belirttiğimiz gibi, bilincin bir anlamda kendine yeniden ulaşma gayretinden, maddeye özgürlük sokması fikrinden hareketle bahsedebilme imkânımız var gibi görünmektedir. Dolayısıyla Bergson'un düşüncesinde, varlıkta bir amaçsallık olduğu fikrine varabiliriz. O her ne kadar bu düşünceye karşı olduğunu belirtse de, daha önce söylediğimiz üzere bunun aksini iddia edebilmemiz için Bergson kendi düşüncesinde dayanak noktaları vardır. Zaten Bergson kendisinin yeni bir finalist teori getirmeye çalıştığını *Yaratıcı Evrim* adlı eserinde belirtmiştir.

¹² Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 336.

¹³ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 337.

¹⁴ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 140.

¹⁵ Kolakowski, Leszek, *Bergson*, Oxford University Pres, New York, 1985, s. 55.

¹⁶ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 141.

Bergson'un düşüncesinde hayatın madde ile olan ilişkisinin tek bir bakış açısı ile değerlendirilemeyeceği artık ortaya çıkmıştır. Bir yandan madde hayatın karşısında olumsuz bir unsur olarak değerlendirilirken, diğer yandan hayatın gerçekleşmesine imkân sağlamaktadır. Bergson'a göre hayat madde ile temasında bir içtepi veya hamle ile karşılaştırılabilir. Hayat başlı başına alındığı zaman bir 'virtualite' okyanusudur. Hayat binlerce eğilimin karşılıklı olarak birbirlerine girmesidir. Madde girince birbirlerinden mekanikleşmek yoluyla ayrılırlar ve binlerce eğilim kalmaz. Kuvve halindeki çokluğu madde gerçek olarak ayırır, bireyleşme bu anlamda, kısmen maddenin kısmen hayatın taşıdığı şeylerin eseridir.¹⁷ Bergson'a göre, hayat ile madde arasındaki bir ilişkide, hayatın maddenin indiği inişi yeniden çıkan bir çabanın olduğunu gösterir.

Bergson, maddi olanın niteliğinden dolayı, maddenin hayatın ilerleyen sürecinin özelliğinden farklı bir özelliğe hatta onun zıttı olan niteliklere sahip olması gerektiği sonucuna ulaşır. Süre her şeyi kapsadığından, maddilik, bu ilerleyen sürecin kesilmesi ile oluşabilir. Dolayısıyla Bergson, maddiliğe dayanan düzenin, sürenin kesilmesi ile oluştuğunu ve sürenin tersi bir düzen olarak ortaya çıktığını belirtir. Bergson dünyada evrimleşen hayatı maddeye bağlar.¹⁸ Burada hayatın bir içtepi veya hamle kavramları ile karşılaştırılmasından, hayatın bir hareket ve mücadele alanı olduğu fikri iyice ön plana çıkmaktadır. Ayrıca Bergson düşüncesinde en önemli noktalardan biri de burada belirtilmiştir, bu hayatın bir virtualite, olanaklar alanı olmasıdır. Bergson bu kavramla aslında hayatın sonsuzluğunu da ifade etmiş olmaktadır. Madde bu anlamda, hayatın sonsuzluğunu sınırlar. Ancak madde bu sınırlama özelliğine karşın, hayatın reelleşmesini sağlayan temel unsur olmaktadır.

Bergson'a göre dünyada evrimleşen hayat maddeye bağlı olmayıp da bir öz bilinç veya bir bilinçüstü olsaydı hayat sadece yaratıcı bir faaliyet olurdu, hakikatteyse hayat cansız maddenin genel kanunlarına bağlı bir organizmaya perçinlenmiştir.¹⁹ Yalnız Bergson, hayatın madde olmadan, öz bilinç ya da bilinç üstünün egemenliğinde sadece sırf bir yaratma faaliyeti olmasının nasıl olacağını açıklamaz. Yani o hayatta maddenin olmadığı bir durumda, varlığın nasıl kendini gerçekleştireceğini, ya da sınırsız bir yaratma ile neyin nasıl meydana geleceğini açıklamamaktadır. Bergson burada maddenin varlığına ve onun mevcudiyetinin doğurduğu sorunlara değinmekle beraber, maddenin olmamasında varlığın durumunun ne olacağına ilişkin bir açıklama yapmamaktadır.

Bergson'a göre her şey maddenin kanunlarından kurtulmak için elinden geleni yapar. Hayatın evrimi, ilk içtepi olarak çıkan özelliğini korur.²⁰ Bergson bunun nasıl

¹⁷ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 333; Bergson, Henri, *Creative Evolution*, Translated by Arthur Mitchell, The Modern Library, New York, 1944, s. 281.

¹⁸ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 317.

¹⁹ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 317.

²⁰ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 317.

vuku bulduğunu şöyle örneklendirir. Daha önce belirtildiği gibi hayat, ilk önce ham maddenin direncini fizik ve kimyasal kuvvetlere uymakla aşmıştır. Bundan dolayı en ilkel şekillerde görülen olayların fizikoşimik mi yoksa hayati mi olduğu söylenemez. Hayatın bu şekillerde maddenin alışkanlıklara uyması ve manyetizmaladığı maddeyi yavaş yavaş kendisine çekmesi gerekir. İlk beliren canlı formlarının son derece basit olmaları bundandır. Yalnız bu organizmalarda kendilerini yüksek şekillere çıkartmak zorunda olan şiddetli bir iç hamle vardır.²¹

İlk organizmaların mümkün olduğu kadar büyümek için savaşmaları bu hamle sayesinde. Ancak organik maddelerin genişlemesi sınırlıdır. Onlar bu sınıra gelince büyümekten çok ikiye ayrılmaktadır. Bu yeni engel ile ikiye ayrılmaya hazır unsurlar oluşturur. Hayatın yüzlerce yıllık çabası ve incelik harikaları sonucunda işbölümü ile bunlar arasında çözülmez bir bağ oluşmuştur. Karmaşık ve neredeyse ayrı parçalardan oluşan organizma ise büyüyen yekpare bir hayat serisi halini almıştır.²² Hayatın ana mücadelesi maddenin kanunlarından kurtulmak için verilen mücadeledir ve bunun için yapılan mücadelede hayat, ilk verilen içtepiyi kullanmaktadır. Ancak hayat, madde ile ilişkisinde varlığa can vermektedir.

Bergson, hareket anlayışını varlık anlayışı ile ilişkili olarak sunarken madde konusunda, şimdiki belirlemelerden daha farklı bir anlayışı gündeme getirir. O, hareketi felsefi sisteminde temel bir noktaya yerleştirmiştir. Ona göre hayatın harekete doğru olan hamlesi üstün gelmiştir.²³ Bergson'un gittikçe harekete daha önemli bir yer verdiği, hayatın bir hareket olması anlayışını ileri sürmesinden anlaşılabilir. Madde bu hareket tersine dönmüştür, ayrıca bu iki hareket basittir. Dünyayı oluşturan madde parçalanmaz bir akış olduğu gibi, canlı varlıkları bu akış içinde organikleştiren hayat da böyle bir niteliğe sahiptir. Bu iki akıştan hayat akışı, madde akışına karşı geldiği gibi, madde akışı da hayat akışından bir şey kazandığından sonuçta organlaşma denilen bir uzlaşma, bir modus vivendi (geçici görüş birliği) ortaya çıkar.²⁴ Burada Bergson'un maddeyi, süreye benzer özelliklerle açıklaması ilginçtir. Maddeyi 'akış' özelliğiyle değerlendirmesiyle Bergson, bir anlamda kendi sistemine karşı bir anlayışı kabul etmiş olmaktadır. Madde kavramını, süre kavramından farklı özellikler barındırması yönüyle değerlendirdiği bir düşünce sistemi oluşturan Bergson'un bu sefer maddeye (süreye ait özelliklerden olan ve hatta süre kavramın temelini oluşturan 'akış' özelliğini) statik olması özelliği ile değerlendirdiği maddeye nasıl olup da verdiği sorunlu bir alanı oluşturmaktadır. Ayrıca maddenin akışkan bir özelliği varsa nasıl oluyor da statik bir özelliğe de sahip olmaktadır? Bu soruların yanıtlarını kesin bir biçimde bulma imkânı Bergson felsefesinde zordur.

²¹ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 136.

²² Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 136.

²³ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 175.

²⁴ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 323; Bergson, *Creative Evolution*, s. 273.

Bergson, maddeye ilişkin belirlemelerine daha farklı bir yaklaşım getirerek, maddenin ne olduğu ile ilgili değerlendirmesini başka bir boyuta taşıyarak ortaya koymaktadır. O, bu düşünce sistemini oluştururken yaratma ve hareket fikirlerinden yola çıkmıştır. Bergson, türlerin evrimi incelendiğinde, ilk etkinin devam ettiğini ve bu etkinin de maddi yapıdaki etkinin tersi olan bir içtepi olduğunu söyler.²⁵ Ona göre dünyanın yaratılışı özgür bir iştir, hayat da madde âleminin içinde bu özgürlüğe katılır. Hayati faaliyetin bozulan bir realite arasından kendini yapan bir gerçeklik olduğu görülür. Hakikatte ise nesne yoktur ancak hareketler vardır. İçinde yaşadığımız dünyayı düşünürsek bu çok düzgün olan bütünün kesin olarak belli olan otomatik evrimini 'bozulan' bir hareket olarak algılarız.²⁶ Yaratma deyince, şeylere yeni şeylerin katılması gibi bir şey düşünmediğini çünkü şey denilen nesne zekâmızın yaptığı bir katılaştırmanın ürünüdür. Kendini yaratan şeylerden bahsetmek anlığın kendinden olandan daha fazlasını verdiğini söylemektir. Bu kendi kendisini bozan bir hüküm, boş ve anlamsız bir tasarımdır. Harekette bulunduğumuzda kendimize bakınca, bu alanda ilerledikçe hareketin de büyüdüğünü ve ilerlediği oranda yarattığını görürüz.²⁷ Bu açıdan bakınca, yani hareketin asıl gerçek olduğu düşüncesi kabul edilince, maddenin sürenin gevşemiş hali olduğu gibi bir değerlendirme daha anlaşılır bir hal almaktadır. Hareketin egemen olduğu, nesnelere bizim zekâmızın katılaştırmaları olduğu düşüncesi sonucunda maddenin bir gerçekliğinden bahsetme imkânı da bir anlamda kalmamaktadır. Bu görüş, Kant'ın mekân ve zekâ ile ilgili yaptığı değerlendirmenin, bir adım ileri götürülerek oluşturulmasıdır, denebilir. Ancak bu durumda bunların insandan bağımsız bir şekilde var olmaları, gerçeklikleri tartışmalı bir hal alır.

Bergson'un hayatın yaratma ile ilgili yapısının ne olduğu ile ilgili görüşlerine bakarak, hayat kavramından ne anlatmak istediği anlaşılmalı çalışılacaktır. Hayat, maddenin oluşturduğu engeli aşmaya çalışırken belli bir yönde yani belli tek bir amaç doğrultusunda hareket etmez. Burada Bergson, öncelikle hayatın bir ideal, amaç için kendini oluşturmaya çalıştığı anlayışına karşı çıkmaktadır. Burada hayatın amacının, belli bir yönünün olmadığı söylenirken vurgulanan nokta budur. Hayatın belli bir yönü olmadığı için, o evrimleşirken çeşitlilik oluşturur. Sürekli ilerleyen, belli bir amacı olmayan hayat, ilerlemeyi başaramayan unsurların birçoğunu geride bırakır.²⁸ Bergson hayatın ilerlemesini şu benzetme ile açıklamaya çalışır: Hayat patlayan bir güllüye benzer, bu güllü birdenbire patlamıştır ve misketlerinin her biri güllü olarak yeniden patlayarak uzun bir zaman diliminde devam etmiştir.²⁹ Bu benzetme ile hayatın süreç olduğunun altını çizmiştir. Ayrıca hayat sonsuz bir çeşitliliği ifade

²⁵ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 319.

²⁶ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 320.

²⁷ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 321.

²⁸ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 134.

²⁹ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 135.

eder. Dolayısıyla hayatla sonsuzluk arasında bir bağ kurar. Bunun yanı sıra madde bu varlığın çeşitliliğinin meydana gelmesinde bir araç olarak kendisini göstermektedir.

Bu ilk patlamanın etkisi, diğer güllerde yeniden ortaya çıkar, yeni patlamalar oluşur, dolayısıyla bu benzetme sonucunda hayatın sürekli olarak kendini farklı şekillerde ortaya çıkardığı sonucuna varılabilir. Bu sürekli ilerlemede belli bir yön olmadığı açıktır, planlanmış programlanmış bir yapı olmadığı açıktır ve hayat virtüel alanından bir ya da birçok unsurun gelişerek gerçekleşmesi yoluyla oluşur. Bergson, bu benzetmede güllenin saçılması ile bahsedilen özelliği ortaya koymuştur, buradan hareketle evrimin yönünü belirlemenin mümkün olmadığı görülür. Ayrıca, birçok unsura ayrılan tek bir hamlenin veya tek bir eğilimin, belli bir amacı olmadığından, her unsurunun aynı gelişmişlikte, aynı evrimleşme gücünde ve aynı önemde olmalarının zorunlu olmadığı sonucuna da varılabilir.³⁰

Bergson, hayatın var olmak için kullandığı enerjinin, gücün kaynağı şöyle izah eder. Hayat, özünde fizik kuvvetlerin bağlı olduğu zorunluluğa mümkün olduğu kadar belirsizlik aşıl原因 bir çabadır. Yalnız bu çaba enerji yaratmaz, yaratsa bile yarattığı enerjinin niceliği deneyim ve bilimin ölçebileceği bir niteliğe sahip olmaz. O zaman bu çaba hazır bulduğu enerjiyi kullanmaktan başka bir şey yapmamaktadır. Bergson hayatın bir enerji yaratabilmesi için tek bir yolun olduğunu söylemektedir: maddede saklı (potansiyel) bir kuvvet toplamak ve ihtiyaç duyduğunda bu kuvvetin tetiğine dokunmaktır. Hayatın özünde de biriktirilmiş saklı enerjileri boşaltmak için bu tetiğe dokunmaktan başka bir kuvveti yoktur. Bu boşaltma çabası her zaman aynı ve bilinen bir nicelikten daha küçüktür. Ancak toplanmış ve patlamaya hazır saklı güçler ne kadar çoksa, o da o kadar kuvvetli ve etkili olur.³¹ Hayat hem patlayıcı maddeyi yapmayı hem de onu kullanacak olanı bir hamlede elde etmek istemiştir.³²

Bergson'a göre hayatı birçok unsura bölen hayat hamlesi, temel olarak yaşamı ikiye bölmüştür.³³ Bunlar, birbirlerini tamamlamakla beraber aralarında tam bir uyum olmayan bitki ve hayvan âlemleridir. Hayat hamlesinin bu ikiye bölünmesinden sonra birçok bölünmeler daha oluşmuştur.³⁴ Evrimin yani hayatın türlü yollara ayrılmasının nedeni, hayat hamlesinin sürekli bir ilerleme halinde olması ve sürekli yeni unsurları, canlıları meydana getirmesidir.³⁵ Buradan hareketle hayatın nasıl oluştuğunu, hayatın eğiliminin ne olduğu sorunu ortaya çıkar. Bergson'a göre hayatın maddeye etki etmek eğiliminden farklı olarak ortaya çıkan diğer temel bir etmen de, enerjinin yavaş yavaş toplanması ile bu enerji toplandıktan sonra belli olmayan çe-

³⁰ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 158.

³¹ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 155.

³² Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 156.

³³ Carr, Herbert, *Henri Bergson: The Philosophy of Change*, Dodge Publishing, London 1911, s. 81.

³⁴ Miller, Lucius Hopkins, *Bergson and Religion*, Henry Holtand Company, New York 1916, s. 66.

³⁵ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 328.

şitli yönlerle esnek bir şekilde yönlendirilmesi ve bunun sonucunda da özgür hareketlerin gelmesidir.³⁶ Bergson enerjinin yavaş yavaş birikip birdenbire boşalmasına ayrı bir önem verir ve hayatın bütün esasının bu anlayış çerçevesinde toplar. Hatta bunun için enerjinin henüz katılaşmayıp esnek kanallarda hareket ettiğini gösteren belli vücutların bulunması bile zorunlu değildir. Dolayısıyla hayatın ilerlemesini sağlayan güç, enerjinin birikmesi ve boşalmasıdır. Bunun sonucunda hayatın, gücü kendi içinde barındırdığı ortaya çıkar ve dış bir güce ihtiyacı olmadığı düşüncesi belirir.

Eğer hayatı birçok unsura bölen bir hayat hamlesi varsa, hayat hamlesinin bugün oluşturduğu bu varlıksal yapı, zorunlu olarak böyle olmak zorunda mıdır? Eğer zorunlu olursa, hayat hamlesinin, yani hayatın, özgür bir yaratım süreci olduğu fikri, geçerliliğini yitirecektir. Dolayısıyla buradan çıkan sonuç, hayatın bugün bildiğimiz dış görünüş ve şekillerden çok farklı görünüş ve şekilleri alabileceğidir. Hayat, yaşanan bu evrimsel süreci daha uzun veya daha kısa bir yoldan gidebilir ve hayatı farklı sonuçlara ulaştırabilir.³⁷ Dolayısıyla içinde bulunduğumuz varlık yapısı, zorunlu değildir ve her zaman bu şekilde olması da gerekli değildir.

Hayat, farklı şekillerde kendisini var edebilecek bir yapıya sahiptir. Yalnız burada hayatın kendini ortaya koyması, bilinçsiz bir şekilde olmamaktadır. Düzenli geçen, toplanan ve böylece yeni türler yaratan değişmelerin derin sebebi, evrim yollarında kendini kaybetmeyen ve bu yollar arasında dağılan hep ana hamledir. Bu açıdan bakınca hayat hamlesi/ana hamle bir anlamda bize Herakleitos'un logosunu çağrıştırmaktadır, bu hamle değişimin ve oluşumun kendisine göre oluştuğu bir tür evrensel yasa olarak görülmektedir. Bergson'un hayat hamlesi anlayışı ile canlıların gelişimleri/evrimleri ile ilgili problemleri görülen alanları da cevaplamak mümkün olmaktadır. Örneğin, canlı türleri, tek bir kökten çeşitli yollara ayrılmaya başlayıp evrimleşmeleriyle birlikte birbirlerinden uzaklaşmışlardır. O zaman nasıl olur da bunlar aynı şekilde evrimleşebilirler? Ortak bir hamle hipotezi ile çeşitli türlerin aynı şekilde evrimleşebilmeleri, bu ilkeye dayandırılarak açıklanabilir bir hâl almaktadır.³⁸ Hayatta birçok farklı nedenin, evrimi aynı sonuca götürmesi de aynı şekilde, bu farklı nedenlerin ortak bir zemini olarak hayat hamlesine dayandırılmasıyla açıklanabilir bir hâl alır.

Hayat hamlesi aynı zamanda varlıksal yapı içindeki bağ olarak kendisini göstermektedir. Bergson hayat hamlesi anlayışı ile varlık yapısı arasında bir bağ kurarken, bu bağın psikolojik yönünü de ortaya koymaya çalışmaktadır.³⁹ Hayat hamlesinin hakiki unsurlarının kendilerini belli eden işaretleri vardır. Bu hayatın ilk aşamasında

³⁶ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 329.

³⁷ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 331.

³⁸ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 123; Bergson, *Creative Evolution*, s. 98.

³⁹ Rotenstreich, Nathan, "Bergson and the Transformations of the Notion of Intuition", *JHP*, 10, (1972), s. 342.

görülen yapının, daha sonra da belirlenebilmesine olanak sağlamaktadır ki, bu işaretle ana eğilimin bütün unsurlarında da görülebilir.⁴⁰ Bergson bu eğilimin unsurlarını daha çok psikolojik hallere benzeterek hayatın gelişimini/evrimini kendi felsefesine göre daha iyi ifade eder. Çünkü bu anlamda alınan bir evrim anlayışında niceliksel değişimlerden çok niteliksel değişimler hâkim olacaktır, yani şeyler birbirleri içinde eriyerek yepyeni özellikler şeklinde ortaya çıkacak, yeni canlılar oluşacaktır. Hem de aynı zamanda hayatın özünü psikolojik bir nitelikte değerlendirmesi yoluyla kendi felsefesindeki kopuk noktaları da birbirine bağlayabilecektir. Ayrıca bu fikri ileri sürerek, süre kavramını, öznelikten çıkarabilip varlığın özünü belirleyen esas olarak gündeme getirebilecektir.

Bergson bu psikolojik hallere benzettiği unsurların her biri temelde kendileri olmakla beraber diğer halleri de kuvve (virtuellement) halinde taşırlar. Bunlar mekânda birikmiş ve birbirini iten şeylere benzemezler. Hayatın esaslı belirtileri diğer bütün hayat belirtilerini ilkel bir şekilde kuvve halinde taşır. Bir evrim yolu üzerinde diğer evrim yollarında gelişmiş bir şeyin hatırasına rastlandığında, aynı temel bir eğilimin dağılmış unsuru ile karşılaştığımız sonucuna varırız.⁴¹ Buradan çıkarılacak bir sonuç yaratıcı hamlenin psikolojik bir nitelik taşıdığı ise ikinci bir sonuç da varlığın bir imkânlar alanı olduğu gerçeğidir. Buradaki görüşlerle, ilk eserinde öznel bir anlayış çerçevesinde ortaya konan süre, artık bu özelliğin dışına çıkarılarak varlığın genel yasası haline getirilmiştir, denilebilir.

Bergson hayatın bir süreklilik taşıdığı anlayışına dayanarak⁴², hareketin bilinçle olan bağını kurmaya çalışır. Hayat, mekânın belirli bir noktasında bir akış olarak başlamış, sonra da organlaştığı cisimlerden sırasıyla geçerek nesilden nesle geçmek şekliyle önce türlere, sonra kuvvetinden hiçbir şey kaybetmeden, hatta ilerledikçe kuvvetlenerek bireylere ayrılmıştır.⁴³ Bergson hayat hamlesinin nesiller arasında bir köprü hizmeti gördüğünü, bunu da bir neslin tohumlarından diğer neslin tohumlarına gürbüzleşmiş organizmalar aracılığı ile geçerek yaptığını söyler.⁴⁴ Bunu, hayatı bir tohumdan diğerine, gelişmiş bir organizma aracılığıyla geçen bir akışı andırması şekliyle ifade eder.⁴⁵ Bergson, hayatın bu sürekliliğinden yola çıkarak organik evrim ile bilincin yetkinleşmesi arasında bir paralellik kurar. Her ikisinde de geçmiş şimdiki kovalar ve bunun sonucunda geçmiştekine hiç benzemeyen yeni şekiller doğar.⁴⁶ Bilinç gibi, hayat da geçmişini muhafaza eder. Ayrıca hayat da bilinç de her an bir şey yaratmaktadır. Değişimin yeni bir tür doğurabilmesi için her ikisinde de değişimin genel bir durum haline dönüşmesi gereklidir ki bu süreç, yavaş ve sürekli bir şekilde

⁴⁰ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 159.

⁴¹ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 159.

⁴² Durie, Robin, "Creativity and Life", *TRW*, 56, (2002), s. 370.

⁴³ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 43.

⁴⁴ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 122.

⁴⁵ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 44.

⁴⁶ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, ss. 44-45.

meydana gelmelidir. Birdenbire olan değişmelerin bile aslında bir bekleme, bir olgunlaşma süreci vardır.⁴⁷ Bergson'un *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri* adlı eserinde bilinç ve değişme ile ilgili olarak anlattığı fikirleri, burada hayata yüklemektedir. Bergson açıkça bilinç ve hayat arasında bir bağ kurmaktadır.

Bu düşünce devamında, Bergson hayatın sadece mekanik, fiziksel ve kimyasal bir yapıyla açıklanamayacağı anlayışını ortaya koyar. Biz bir olayı ya da bir olguyu değerlendirirken bakışımızı belirleyen bilginin yeterliliği, yetersizliği ve bakış açımızdır. Bergson yine bir benzetme ile bu konuya açıklık getirmeye çalışır. Eğri bir çizginin küçük parçası alındığında, alınan parça düz bir çizgidir. Bu parça küçüldükçe o kadar düz algılanır ama geneline bakılınca eğri bir çizgidir. Buradan hareketle fiziksel ve kimyasal öğelerin olduğu sonucuna varılır, ancak bunlar sadece bir kesittir. Hayatın geneline bakılınca, onun sadece fiziksel ve kimyasal öğelerden oluşmadığı görülür.⁴⁸ Bergson bu düşünce ile hayatın maddi ve mekanik olarak değerlendirilmesi anlayışını engellemeye çalışır. Ona göre böyle bir değerlendirme, eksik bir değerlendirmedir ve yanlış sonuçlara götürmektedir. Bergson bu görüşünü ispatlayabilmek için, canlıların sadece fizik ve kimya kanunları ile değerlendirilemeyeceğini ortaya koymaya çalışır ve bunu yaparken dokularda görülen ilişkilerden hareket edecektir.

Dokularda anagenetique enerjilerinin rolü (anagenese)→ İnorganik cisimleri emmek ve özümleme aracılığıyla aşağı seviyedeki enerjileri kendi seviyelerine çıkarmaktır. Bunun zıttı olan: Catagentique → Enerjinin alçılması olayıdır. Doğum, özümleme ve büyüme ayrı tutulursa hayatın işleyişi catagentique, enerjinin alçaldığı bir düzendir. Fiziko-şimiğin kavradığı olgular sadece bu catagentique kısım yani ölü kısımlardır. Bergson, fiziko-şimiğin inceleme alanını cansız (ölü) alanla sınırlandırarak, bu sınırdan hareketle psikolojik olanı ön plana çıkarır. Sadece bu kısmı alarak yapılan bir değerlendirme eksik bir değerlendirmedir, fiziko-şimik buradaki verileri değerlendirir çünkü değişmez yasalara ulaşma çabasıdır. Bergson burada hayatta zıt kuvvette işleyen ikili bir yapı da ortaya koymuştur. Hayat bir anlamda bu ikisinin ilişkisi olmaktadır. Dolayısıyla hayatın fiziko-şimik ile ilgili unsurlarla değerlendirilmesi eksik bir değerlendirmedir, böyle bir düşünceye dayanarak analiz yapılamaz.⁴⁹ Bergson, böylece en basit hayati unsurlarda bile sırf fiziko-şimik bir değerlendirmenin yapılamayacağını vurgulamış olur. Histoloji (dokubilim) olaylarının derin incelemesi sonucunda her şeyi fizik ve kimya ile açıklama eğilimi güçleneceği yerde zayıflamaktadır.⁵⁰

Bergson, amipin hareketlerinin bile sadece fiziko-şimik unsurlarla açıklanamayacağından hareketle psikolojik unsurların etkili olduğunu vurgulayarak canlı varlığın ontik yapısında/ oluşumunda bu niteliksel özelliği, yani psikolojik etkeni ön plana

⁴⁷ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 46.

⁴⁸ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 50.

⁴⁹ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 54.

⁵⁰ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 55.

çıkarmaktadır. Buradaki psikolojik unsur olarak bahsedilen şey, varlığın varoluşunda kendisinin oynadığı roldür. Burada canlının kendine yön vermesi bir anlamda kendini şekillendirmesi görülmektedir. Bilimde uğraşılacak olaylar sadece tekrar eden olaylardır. Fizik ve kimya, biyolojik süreçlerin ne olduğunu tekrar eden bu olaylardan yasalara ulaşarak, belirleyebileceklerini sanmışlardır. Ancak burada varılan bilimsel sonuçlarla, incelenen konunun sadece bir kısmı açıklanabilir. Canlı dokuların yapıları, oluşumları ve evrimlerini inceleyenler ile biyologlar yalnızca incelenen içerikle değil, yani tekrar eden bir dizi olaydan hareket etmezler, aynı zamanda incelenen şeyin kendisi ile de karşılaşılır. Bu bilim adamları böylelikle, gerçeklikten kopmadan, yani ölü, soyut bir yapı ile eksik bir düşünce içine düşmeden değerlendirme imkânına sahip olurlar. Görülür ki bu süreçte bir tarih oluşturan örneksiz eylemler sürer ve canlılar kendi şeklini yaratırlar.⁵¹ Bu görüşlerde *Şuurun Doğrudan Doğruya Verilerinde* özne ile ilişkili olarak anlatılan süreç, canlı varlıklarla ilişkili olarak sunulmaktadır. Bahsedilen süreç, aynı kişi de olduğu gibi kendine hastır ve örneksiz olması bakımından özgündür, yenidir. Bir anlamda canlı varlık kendini yaratmaktadır. Burada bahsedilen özelliklerle, psikolojik özelliklere sahip olarak ortaya konan süre anlayışı, varlıksal bir anlayışta yeniden şekillenmiştir. Böylece varlık mekanik anlayışla değerlendirmeden de kurtulmuş olur. Bergson bu konuda “Sürenin canlı varlığa izlerini bıraktığı oranda organizmalar, bu izleri almayan saf ve basit bir mekanizmden o derece açıkça ayrılırlar. Hele hayatın en aşağı şekillerinden en yüksek şekillerine kadar olan tam evrimin parçalanamaz bir tarih halindeki özelliği düşünülürse, gösterdiğim teorik sebeplerin kuvveti son derece artar”⁵² der. Burada canlı varlıkta ön plana çıkan ‘süre’ anlayışdır ve onun maddi olanla ilişkisidir.

Bergson, *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri* adlı eserinde süreye verdiği parçalanamazlık ve bütünlük özelliğini, burada evrime vermiştir, dolayısıyla evrimin süre olduğunu bu şekilde izah etmiştir. Varoluşu sağlayan ve tarihe sahip olan süre aynı zamanda evrim de olduğundan, hayatın süre ile özdeş olduğunu da göstermiş olmaktadır. Hayatı belirleyen madde değil, süredir. Hayatın evi süredir.⁵³ Bergson süreyi özneyi içine alacak şekilde şöyle açıklar: “Bilincimiz için süre... en az tartışma götürülen bir deneyimimizdir. Onu tersine doğru akıtlamayacak ve geriye döndürülemeyecek bir akış gibi duyuyor; varlığımızın temeli ve ilişkide bulunduğumuz şeylerin özü olduğunu kuvvetle duyuyoruz”.⁵⁴ Burada bilinç ile ilişkili olarak süreye verilen özellik, varlığa da yüklenmektedir. Varlık da tersine akıtlamayacak, geriye döndürülemeyecek bir akış olarak ele alınmaktadır. Biz aynı zamanda varlıkla aynı öze ve temele sahip olduğumuzdan şeylerin özünü de duymaktayız. Buradan varlığın özü

⁵¹ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 55.

⁵² Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 57.

⁵³ Burwick, F., Douglas, P. *The Crisis in Modernism*, Cambridge University Press, First Published, Cambridge 1992, s. 5.

⁵⁴ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 59.

süre olarak ortaya çıkmakta ve biz de temel olarak bir süre varlığı olarak değerlendirilmekteyiz. Süre kuşatıcı bir varıksal yapının esası olmaktadır. Buradan çıkan bir sonuç, mekanizmin zaman anlayışı ile zamanı merkeze yerleştiren Bergson'un anlayışı arasında çok fark olduğudur. Buradan çıkan bir diğer sonuç da, deneyimin bizim için önemli olduğudur. Bergson'un düşüncesinde deneyimden ötürü zamana ilişkin bu temel hususları biliriz. Burada ayrıca sezgi devreye girmiştir, böylece bütünlüklü bu yapıyı bilebiliriz.⁵⁵ Buradaki düşüncelerden, bütün varlığın hatta var olmayanların yani kuvve (virtüel/potansiyel) haldekilerin bile süre olduğu sonucuna varılabilir. Dolayısıyla her şey sürenin bir formu olmaktadır.

Burada görüldüğü gibi Bergson, bilinçle süre arasında derin bağlarla bağlı bir ilişki kurmaktadır. Bergson bilinç ile süre arasında kurduğu niteliksel ilişkiye yani iç içe geçmişliğe, canlıların yaşamından verdiği örnekler yoluyla bellek kavramını da ekler. Bergson'a göre hayvanların içgüdülerinde ve hücrenin özelliklerinde hep aynı bilgi ve bilgisizlik görülür.⁵⁶ Her hücre diğer hücrelerde, her hayvan diğer hayvanlarda kendisini ilgilendiren şeylerle işine yarayanları bilir, geri kalanları ise bilmiyor gibidir. Hayat belli bir türde organlaştıktan sonra geri kalan kısımlarla bağını kaybeder, yalnız türün yeni doğan üyelerini ilgilendiren birkaç nokta kalır. Bütün bu bilgilerden yola çıkarak düşündüğümüzde, hayatın bilinç veya bellek gibi hareket ettiğini görürüz.⁵⁷ Böylece hayat bir diğer kavram olan bellekle de ifade edilebilir, çünkü bu kavram da hayatın temel bir özelliği olarak ortaya çıkmaktadır.

Bilinç kavramı ile ilişkili olarak diğer belirlemeler, evrim bahsinde özellikle de zekâ ve içgüdü bağlamında ortaya çıkacaktır. Ancak burada şu temel değerlendirmeler yapılabilir. Bahsedildiği gibi varlığın özünde ve genelinde genel bir bilinç vardır ve hayat, bilinçle iç içedir. Bilinç mümkün olan eylemler alanındadır ya da canlı varlığın gerçekten yaptığı eylemleri çevreleyen kuvve halinde faal bir ışıktır. Bunun için bilinç, kararsız kalma veya seçme demektir. Hiçbir eylemin olmadığı, aynı olasılıkta bulunduğu yerlerde bilinç yoğunluk göstermektedir. Bilinç tek bir eylemde bulunma imkânı olan yerlerde hiçeşir.⁵⁸ Ayrıca Bergson hareket yeteneği ile bilinç arasında da bir ilişki kurar.⁵⁹ O, zekâ ile bilinç arasında tam bir örtüşme olmadığını, bilincin zekâdan daha aşkın bir niteliğe sahip olduğunu söyler.

Bergson, hayatın genel özelliklerini anlatmaya şöyle devam eder; hayat karmaşık, ayrı parçalardan oluşan yekpare bir bütündür. Tek bir kaynaktan gelen hayat, parçalanmanın hakiki ve derin sebeplerini içinde barındırır.⁶⁰ Hayat, eğilim demektir.

⁵⁵ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 60.

⁵⁶ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 219.

⁵⁷ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 219.

⁵⁸ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 191.

⁵⁹ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 149.

⁶⁰ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 136.

Eğilimin esası büyümek ve çeşitli yönler yaratmaktır.⁶¹ Karakter dediğimiz özel eğilimimizin evriminde de aynı şeyi gösterir. Bergson çocukken, kişiliğimizin tam belli olmadığını, bizim daha seçim yapmadığımız için birçok olasılık halinde bulunan kişilik özelliğini barındırdığımızı söyler. Burada beklentilerle dolu bir kararsızlık vardır. İlerisi için de birçok imkân vardır. Yaş ilerledikçe bu kişiliklerden birini seçmek zorunda kalırız. İnsan hiç durmadan seçer ve yine hiç durmadan birçok şeyi terk eder. Zaman içinde aldığımız yol, olmaya başladığımız ve olabileceğimiz şeylerin kırpıntılarıyla doludur. Ama sayısız hayatlara sahip olan doğa bu eğilimlerin hepsini saklar ve her biriyle ayrı ayrı yönlerde evrimleşen türlü çeşitli türler yaratır.⁶² Bergson burada hayat ile kişilik arasında bir benzerlik kurmaktadır. Yalnız burada hayatın daha zengin olduğunu belirtir, çünkü hayat sonsuz imkânları içinde barındırır.

Burada dile gelen iddialar, Bergson'un kendi felsefesi açısından çelişkili bir durumu da ortaya çıkarmaktadır. Çünkü eğer çocukluğumuzda birçok kişiliği imkân olarak barındırarak biz onlardan birini seçiyorsak, biz bir anlamda mekanik bir eylemde bulunmuş olmaktadır. Çünkü ilk eserinde Bergson, bu anlamda bir seçmenin mekânsal bir şekilde düşünme olmadan yapılması gerektiğini söyler. Çünkü biri seçerken, geleceği bilmeden seçer, dolayısıyla aslında hayatın getirdiklerine göre eylemde bulunuruz. Sonunun ne olacağını bilmeyiz, ancak burada o sonucun ne olacağını bilerek davranmakta olduğumuzu söylemektedir. Ayrıca biz belli şeyler arasından bir şey seçiyorsak, bunlar belli ve ayrı olarak var olan şeyler gibi düşünülebilir. Bu durumda biz kendimizi belirlemekten çok, daha önceden var olan, belirlenmiş bir şeyi seçeriz, kendimizi var etmiş olmayız. Buradaki düşünce, Bergson'un kendi felsefi sistemi bakımından çelişkili bir durum oluşturmaktadır.

Hayatın rolü maddeye serbestlik (indetermination) yani özgürlük sokmak olmuş, hayat evrimleştikçe de önceden keşfedilemez yani özgür hale gelmiştir.⁶³ Sinir sisteminin unsuru olan hücreler birbirlerine bağlandıkça her birinin sonunda birçok yollar aşmıştır ve bundan dolayı bir serbestlik alanı oluşmuştur. Organik âleme bakıldığında hayat hamlesinin asıl hedefinin bu özellikte bir aygıt yaratmak olduğu görülecektir.⁶⁴ Hayat sürekli olarak maddenin çıkardığı engeli aşmaya çalışır, ancak bir noktada serbestçe kendini ortaya koyabilmiştir ki bu da insanda mümkün olmuştur.⁶⁵ Hayatın kendisini en iyi şekilde ifade edebildiği yer, insanın varlığında vücut bulmaktadır. Bergson hayatın gerçek olarak psikolojik nitelikte, daha doğrusu birbiri içine giren sınırların belirsiz birçokluğunu taşıyan ruhsal esasta bir şey olduğunu da dile getirerek, insanla olan bağına da daha net olarak ortaya koymuştur.⁶⁶

⁶¹ Marrati, Poala, "Time, Life, Concept: The Newness of Bergson", *MLN*, 120, (2005), s. 1109.

⁶² Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 137.

⁶³ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, ss. 168-169.

⁶⁴ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 169.

⁶⁵ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 342; Bergson, *Creative Evolution*, s. 290.

⁶⁶ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 332.

Bergson daha önce hayatın bir eğilimi olarak bölünme, çoğalma özelliğinden bahsetmişti. Bu anlamda hayatın bir diğer eğilimi de bir birlik oluşturmaktır. Hayatın çoklukla dolu olan birliği çokluk doğrultusunda çekildiği kadar birlik üzerinde toplanmak üzere o oranda çabalamıştır. Hayattan bir parça hemen ayrılır ayrılmaz geri kalanların hepsiyle olmasa bile kendisine en yakın olanlarla yeniden birleşmeye eğilim gösterdiği görülür. Bütün hayat alanında görülen bireyleşme ile toplumlaşma arasında bir denkleşmenin olması bu sebeptendir. Bireyler bir toplumla birleşirler.⁶⁷ Birlik ve çokluk ancak cansız maddenin kategorileridir. Hayat hamlesi ne saf bir birlik ne de saf bir çokluktur, dediğimiz zaman işte bu kastedilmektedir. Hayat hamlesinin iletişime geçtiği madde onu bunlardan birini seçmeye götürecek bir duruma girdiği zaman da bile kesin bir seçime sahip olmaz, boyuna birinden diğerine sıçrar. O halde hayatın hem birey, hem de toplum yönlerinde evrimleşmesi geçici olmayıp hayatın esasından gelmektedir.⁶⁸

Buraya kadar anlatılanlardan hayatta iki farklı biçimin, düzenin olduğu ortaya çıkmaktadır. Bergson, farklı bir şekilde de olsa bu düalistik yaklaşımı sergilemektedir. Bu iki tür düzen, aynı cinsten bir düzenin içinde birbirlerine zıt olarak bulunurlar.⁶⁹ Bunlardan ilki olan fiziki düzen otomatik bir düzendir, ikincisi olan hayati düzen, istençli değil ama istenmiş bir düzendir.⁷⁰ Bu fiziki düzen, son sınırı olan geometri ile tarif edilebilir. Sebep-sonuç arasında zorunlu bir determinizm ilişkisi vardır ve bu ilişki düzenin belirleyici ilkesi olmaktadır. Bu bize pasiflik ve otomatizm fikrini davet eder.⁷¹ Bergson bu düzeni madde, mekân ve matematikle ilgili olarak şöyle anlatır:

*Zekâ yaratmaktan durup kesilme yoluyla ruhtan ayrılarak matematik düzene uyumuş, sonra da kendisini içinde bulunduğu bu düzene bayılmıştır. Fakat asıl ilgi gösterilecek ve buna layık olan matematik düzen değil, realitenin bütün halinde ilerlerken durmadan yeşerttiği yaratmalardır.*⁷²

Bergson maddede matematik bir düzen olduğunu, yani soyut bir yapı olduğunu söyler. Ona göre bilim alanındaki bilgimizde ilerlendikçe bu düzene yaklaşılmaktadır.

Madde, özgürlüğün zorunluluğa doğru bir gevşemesi olarak saf mekân ile birlikte meydana gelmiş, onunla bir olmasa bile saf mekâna götüren hareketle oluşmuş ve bundan böyle geometri yolunu tutmuştur. Matematik şekildeki kanunların maddede, hiçbir zaman tamamıyla uygun olmayacakları da doğrudur. Uygun kalmaları için maddenin saf mekân olması ve süreden tamamıyla yoksun bulunması gerekir. Matematik şekildeki fizik bir kanunda ve buna bağlı olarak varlıklar hakkındaki bilimsel bilgide bir kurgusal yön vardır. Çünkü ölçü birlikleri uzlaşımsaldır, doğanın istencine yabancıdır. Ölçmek, genel olarak tümüyle bir insan işidir. Doğa ölçmediği

⁶⁷ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 334.

⁶⁸ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 336.

⁶⁹ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 287.

⁷⁰ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 299.

⁷¹ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 289.

⁷² Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 282; Bergson, *Creative Evolution*, s. 238.

gibi saymaz. Fizik ise saymak ister ve sayar.⁷³ Bergson'a göre matematik düzen hiç de olumlu bir şey değildir.⁷⁴ Doğanın esasında belli bir matematik kanunlar sistemi yoktur; matematik genel olarak, maddenin düştüğü doğrultuyu temsil eder. Ona göre matematik düzen, hakiki doğa düzeninin kesintiye uğraması sonucunda otomatik olarak çıkar. Kesintinin kendisi olduğumuzu söylemenin bir anlam ifade etmeyeceğini çünkü doğada hiçbir düzen olmama olasılığının bulunduğunu, matematik düzenin varlıkların düzensizliği üzerinde kazanılmış bir zafer olarak pozitif bir gerçekliğe sahip olduğu fikrinin devam edeceğini vurgular.⁷⁵ Burada Bergson, hayatın bilimin sınırlı değerlendirmeleriyle açıklanmayacağını vurguluyor. Ona göre hayat ölçüyü aşan bir yapıya sahiptir. Hayat sonsuz ve sınırsızdır.

İkinci tür düzen, asıl olan hayati düzen, yaratıcı bir evrim olarak göz önüne alınan hayattır. Bu tür düzen özgür bir eylemi, bir sanat eserini andırır. Hayati olan şey istençlidir ve bu düzen seçik değildir.⁷⁶ Burada hayatın seçik olmaması ile maddi olmaması vurgulanmaktadır. Hayatın evrimine toptan bakınca hareketin kendiliğinden oluşu ve önceden keşfedilemezliği dikkat çekmektedir.⁷⁷ Genel olarak bakılınca Bergson'a göre düzen, bu iki tür düzeni içerir ve bunların kombinasyonundan yapılmıştır.⁷⁸ Bu iki düzenin tamamıyla birbirinden farklı kaynakları ve zıt anlamları vardır. Fiziki düzende geometrik zorunluluk egemendir, bu zorunluluğa göre aynı sebepler aynı sonuçları verir. Hayati düzende bu çok karmaşık ve birbirinden çok farklı sebeplerin aynı sonuca ulaştıracak bir şeyin/sebebin/gücün işe karışması gerekmektedir.⁷⁹ Bu hayati yönlendiren bir ilkedir.⁸⁰ Bergson ortak duyunun, bu iki tür düzeni ayırdığını veya yakınlaştırdığını söyler.⁸¹

Bergson düzenin olmadığı gibi bir anlayışa karşı çıkmaktadır. Düzensizlik derken temel yanlışlığı, bu iki tür düzenin birbirine karıştırılmasından doğar. Bu iki tür düzenden birini aradığımız zaman öteki ile karşılaşmaktan, zihnimizde bir düzensizlik fikri doğmuş bulunur.⁸² Bu düzensizlik fikri günlük hayat pratiğinde anlamlıdır. Burada ihtiyaçla aranan düzenden başka bir düzeni bulmaya ve ihtiyaç duyulmadığı için yok denilecek bir düzene, düzensizlik demek pratik amaç açısından faydalıdır. Bunun teorik bir değeri yoktur. Buradaki düzensizlik fikri felsefeye sokulmaya çalışılırsa gerçek anlamı kaybolacaktır. Çünkü iki düzenin birini hatta bir süre sonra ikisi de yok

⁷³ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 283; Bergson, *Creative Evolution*, s. 239.

⁷⁴ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 284.

⁷⁵ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 285.

⁷⁶ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 290.

⁷⁷ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 291.

⁷⁸ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 303; Bergson, *Creative Evolution*, s. 256.

⁷⁹ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 291.

⁸⁰ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 292.

⁸¹ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 290.

⁸² Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 287; Ayrıca bk.: Bergson, Henri, *Düşünce ve Devingen*, çev. Miraç Katircioğlu, MEB Yayınları, İstanbul 1986, s. 133.

sayılacaktır. Bu sadece sözel olarak vardır. Bergson, bu iki tür düzenin birbirine karıştırılmaması için, her iki düzene farklı adlar konulması gerektiğini vurgular.⁸³ Bergson bu iki tür düzenin birbirine karıştırılmasının temelinde, asıl özelliği yaratma olan “hayati” düzeni özünü görmekten çok bazı ilinekleleriyle görme anlayışının olduğunu vurgular. Bu ilinekler de fizik ve geometrik düzeni taklit eder. Bu düzen gibi genel-leşirmeyi mümkün kılan tekrarlanmalar, bizim için bu tekrarlamaların önemli olduğunu gösterir. Oysaki bütün olarak alınan hayat durmadan değişir, bir evrim geçirir. Ancak bu ilerleme kendi emanetini taşıyan canlılar aracılığıyla ilerleyebilir. Bunun için de yüz binlerce canlının yağurduğu yeniliğin büyüüp olgunlaşması için birbirlerini mekân ve zamanda aşağı yukarı benzer olarak tekrarlanmaları gerekir.⁸⁴

Madde âleminde aynılık vardır, ardışık baskılar ve aynı baskının bütün türleri de aynıdır. Oysaki bir türden olanlar mekânın çeşitli noktalarında veya zamanın çeşitli anlarında birbirlerine asla tamamen benzemezler, kalıtım ile yalnızca diğer nesle karakterleri geçmez, aynı zamanda bunları değiştiren hayatın ta kendisi olan hamleyi de geçirir. Fizik düzende yaptığımız genellemelerin temeli olan tekrarlanma esas iken hayati düzende geçicidir.⁸⁵

Geometrik düzen hayati düzenin ortadan kalkmasından ibarettir. Bunun için de ortadan kaldırma daima bir yerine koymadır. Varlıklarda olup biten ve düşüncemizde mevcut olan şeyler hakkında bize aldatici bir ifade tarzı aşıl原因an etken sadece pratik hayatın istekleridir.⁸⁶ Dolayısıyla hayatın kendisinin özünü olduğu gibi kavrayabilme-miz için, bu pratik/faydacı yönden uzaklaşmamız gerekmektedir.

SONUÇ

Sonuç olarak şunları dile getirmek mümkün görülmektedir. Bergsona göre hayatın kaynağı hayat hamlesidir ki o ham maddeye etki ederek onu aşmaya çalışır. Bu ikili yapının sonucunda varlık sürekli olarak kendisini farklı ve yeni şekillerde var etmektedir. Maddenin bellekten/süreden türediğini söyleyen Bergson, varlığın içerdiği bu ikili yapının temelinde yer alan ilişkiyi/bağı göstermeye çalışır. Madde sürenin en gevşek halidir; o azaltılmış hayattır. O maddeyi, hayatın temelinde havai fişegi andıran süper bilincin sönmüş halleri olarak da tanımlar. Bu durumda otomotizm egemendir ve bilinç uykusu halindedir. Seçme imkânı belirince bilinç de uyanır. Bergson dünyada evrimleşen hayatla madde arasında doğrudan bir bağ kurar. Hayat bir hareket ve mücadele alanıdır. Burada maddenin temel işlevi, bir virtüalite alanı olan hayatın reelleşmesini sağlamasıdır. Aynı zamanda varoluş maddenin kurallarına da bağlıdır. Eğer dünyada meydana gelen evrim, süper bilince bağlı olsaydı o zaman

⁸³ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, ss. 288-289; Bergson, *Creative Evolution*, s. 243.

⁸⁴ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 298.

⁸⁵ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 299.

⁸⁶ Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, s. 306.

sınırsız bir yaratma gerçekleşirdi. Dolayısıyla evrim maddenin kanunlarına da bağlıdır. Hayat maddenin bu direncini aşmaya çalışır ve nihayetinde hayat hamlesi madde karşısında üstün gelir.

Bergson hayatı hareketle, akışla açıklamaktadır. Ona göre aslında nesnelere değil, hareketler vardır. Hareket halindeki hayat yaratma ve oluşu meydana getirir. Sonsuz bir virtüalite alanı olan hayat, maddenin direncini çok farklı şekillerde aşar. Bu da evrimdeki çeşitliliği meydana getirir. Hayatın önceden belirlenmiş bir yönü/amacı yoktur. Hayatın belli bir planı ya da programı yoktur. Hayat hamlesi sürekli bir ilerleme halindedir. Bundan dolayı birçok canlı meydana gelir. Getirdiği bu yaklaşımla Bergson, varlık alanında zorunluluğun etkisinin hâkim olmadığını göstermektedir. Evrimi gerçekleşmesi ve aldığı yön, hayat hamlesinin etkisine göre olmaktadır. Evrim bilinç doğrultusunda meydana gelir.

Bergson hayat hamlesini süreye/belleğe verdiği niteliklerle açıklar. Psikolojik niteliklerle varlığı açıklama yoluna girer. Hayat hamlesinin kendisini gösterdiği varoluş şekillerinden birisi olan evrim niceliksel değişimlerden daha çok niteliksel değişimleri içinde barındırır. Varlıklar birbirleri içinde eriyerek yepyeni özelliklere sahip farklı varlıklar olarak meydana gelirler. Hayat, mekân gibi biriken ve birbirini iten unsurlara benzemez; virtüel olarak var olacak olanı içinde barındırır. Evrimdeki aynı temel olan bir eğilimin dağılarak varlığın çeşitliliğini meydana getirmesi, hayatın sürekliliğini göstermektedir. Hayat, bir noktadan gelir; organlaştığı cisimlerde nesilden nesile kuvvetlenerek, kuvvetinden bir şey kaybetmeden türlere ayrılır. Nesiller arasında köprü olan hayat hamlesi bir akıştır. Bu bağlamda bilincin işleyişiyle evrim benzer. Varlıkların meydana gelmesi, süreyle/bellekle aynı şekilde olur. Bilinç gibi hayat da geçmişini muhafaza eder. Her ikisinde de değişim belli bir olgunlaşma sürecinin sonunda meydana gelir. O mekanik bir yaklaşımla hayatın açıklanamayacağı üzerinde durur. Sürenin varlıklar üzerindeki etkisi anlaşılmadan varlık da açıklanamaz. Nasıl insan bir süre varlığı ve sürenin etkisindeyse, varlık da sürenin etkisindedir, ona göre var olur. Bergson, *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri* adlı eserinde süreye atfettiği bütünlük ve parçalanamazlık niteliklerini evrim için de zikreder. Bergson'un düşüncende bellek-süre, bilinç ve evrim aynı çerçevede anlaşılmaktadır. Bilincin/sürenin temel özellikleri olarak iç içe geçmişlik, nitelik, ölçülemezlik, önceden belirlenemezlik, özgürlük, mekanik ve mekânsal olarak değerlendirilememeyi saymak mümkündür.

Bergson, hayatı, bilim bakış açısıyla değerlendirmenin eksik ve yanlış sonuçlara ulaşacağını söyler. Çünkü hayat, ölçüyü ve düzeni aşan bir yapıya sahiptir. Hayat sınırlandırılmaz ve sonlandırılmazdır. Bilimde olduğu gibi hayatta da aynı sebepler aynı sonuçları doğurmaz. Hayat bu anlamda belirlenemezdir. Evrimde bunu açıkça görmek mümkündür. Madde âlemindeki aynılık ve ardışıklık hayatın özünde yoktur. Bu anlamda da süre, bilinç, bellek ve hayat ortak özellikleri barındırmaktadır.

Kaynakça

- » Bergson, Henri, *Creative Evolution*, Translated by Arthur Mitchell, The Modern Library, New York 1944.
- » _____, *Yaratıcı Tekâmül*, çev. Mustafa Şekip Tunç, MEB Yayınları, İkinci Basım, İstanbul 1986.
- » _____, *Düşünce ve Devingen*, çev. Miraç Katircioğlu, MEB Yayınları, İstanbul 1986.
- » _____, *Madde ve Bellek*, çev. Işık Ergüden, Dost Kitabevi Yayınları, Birinci Basım, Ankara 2007.
- » Burwick, F., Douglas, P. *The Crisis in Modernism*, Cambridge University Press, First Published, Cambridge 1992.
- » Carr, Herbert, *Henri Bergson: The Philosophy of Change*, Dodge Publishing, London 1911.
- » Deleuze, Gilles, *Bergsonculuk*, çev. Hakan Yücefer, Otonom Yayıncılık, Birinci Basım, İstanbul 2006.
- » Durie, Robin, "Creativity and Life", *The Review of Metaphysics*, (TRW), 56, (2002):357-383.
- » François, Arnaud, "Life and Will in Nietzsche and Bergson", *Substance* (S), 114, Vol. 3. No.3, (2007): 100-114.
- » Kolakowski, Leszek, *Bergson*, Oxford University Press, New York 1985.
- » Marrati, Paola, "Time, Life, Concept: The Newness of Bergson", *MLN*, 120, (2005): 1099-1111.
- » Miller, Lucius Hopkins, "*Bergson and Religion*" Henry Holtand Company, New York 1916.
- » Morkovsky, Mary Christine, "Intellectual Analyssis in Bergson's Theory of Knowing", *Journal of the History of Philosophy (JHP)*, 10, (1972): 43-54.
- » Rotenstreich, Nathan, "Bergson and the Transformations of the Notion of Intuition", *Journal of the History of Philosophy (JHP)*, 10, (1972): 335- 346.
- » Topçu, Nurettin, *Bergson*, Dergâh Yayınları, Üçüncü Basım, İstanbul 2002.